

PRACE FORTYFIKACYJNE CEZARIAN I POMPEJAŃCZYKÓW POD DYRRACHIUM (48 R. P.N.E.)

Streszczenie. W trakcie kampanii prowadzonych podczas wojny galijskiej oraz wojny domowej Gajusz Juliusz Cezar wielokrotnie prowadził działania oblężnicze, osobiście dowodząc co najmniej 17 oblężeniami. Cezar niejednokrotnie wykazywał się w ich trakcie innowacyjnością, której najbardziej znanym przykładem jest budowa podwójnej linii umocnień wokół Alezji w 52 r. p.n.e., która pozwoliła Rzymianom odeprzeć ataki zarówno galijskiej odsieczy, jak i oblężonych. Nie mniej interesujące wydają się działania oblężnicze, podjęte przez Cezara pod Dyrrachium w roku 48 p.n.e., którym poświęcony został niniejszy artykuł. Wykazał się on wówczas szczególną kreatywnością i śmiałością, otaczając licniejszą armię Gnejusza Pompejusza Wielkiego pasem umocnień o długości ok. 25 km. W artykule analizie poddano następujące kwestie: topografia miejsca działań wojennych; przyczyny rozpoczęcia działań fortyfikacyjnych przez Cezara; rodzaje umocnień wznoszonych przez jego podkomendnych; roboty fortyfikacyjne wykonywane przez pompejańczyków i ich działania, mające na celu spowolnienie prac przeciwnika; czynniki umożliwiające przełamanie blokady przez wojska Pompejusza. W zakończeniu przedstawiono oceny przedsięwzięcia Cezara, a także podjęto próbę odpowiedzi na pytanie o wyjątkowość działań prowadzonych pod Dyrrachium z punktu widzenia starożytnej sztuki wojennej. Podstawę źródłową analizy stanowi przekaz III księgi *Commentarii de bello civili* Cezara (BC III, 41-54; 58-72), uzupełniony o relacje innych autorów starożytnych.

Słowa kluczowe: Gajusz Juliusz Cezar, wojskowość rzymska, wojna domowa Cezara z Pompejuszem, starożytna sztuka oblężnicza, kampania bałkańska Cezara

W dniu 4 stycznia¹ 48 r. p.n.e. Gajusz Juliusz Cezar dokonał zaskakującej przeprawy przez Adriatyk, przerzucając z Brundyzjum do Epiru² siedem niepełnych

¹ Datyienne i miesięczne w tekście podawane są zgodnie z rzymskim kalendarzem księżycowym obowiązującym w omawianym okresie, który znacząco odbiegał wówczas od kalendarza słonecznego, wyprzedzając go o niemal dwa miesiące. 4 I w ówczesnym rzymskim kalendarzu odpowiadał 6 XI według kalendarza juliańskiego, wprowadzonego w wyniku reformy Cezara w roku 46 p.n.e.

² Na temat dokładnego miejsca lądowania armii Cezara *vide*: I. LONGHURST, *Caesar's Crossing of the Adriatic Countered by a Winter Blockade During the Roman Civil War*, „The Mariner's Mirror” 2016, vol. 102(2), s. 132-152.

legionów (liczących łącznie prawdopodobnie ok. 15 000 ludzi) oraz oddział jazdy, złożony z 500 żołnierzy³. Na wiadomość o desancie przeciwnika Gnejusz Pompejusz Wielki już 7 stycznia wyruszył ze swoją armią, znajdującą się na leżach zimowych w Macedonii, w kierunku zagrożonej przez cezarian bazy zaopatrzeniowej w Dyrrachium (dziś Durrës w Albanii)⁴. Wojska Cezara zajęły bez walki Orykum i Apollonię, następnie zaś wyruszyły na północ w celu opanowania Dyrrachium, jednakże siły Pompejusza uprzedziły cezarian, po czym wrogie armie założyły obozy na przeciwnych brzegach rzeki Apsus. Wówczas nastąpił impas, spowodowany oczekiwaniem obydwu stron na przybycie posiłków – Cezar liczył na to, że wkrótce możliwe będzie przerzucenie przez Adriatyk reszty wojsk z Brundyzjum, natomiast Pompejusz wezwał do siebie Metellusa Scypiona z dwoma legionami, które przebywały na leżach zimowych pod Pergamonem⁵. Gnejusz Pompejusz pomimo posiadania znaczącej przewagi liczebnej – miał on pod swoją komendą dziewięć legionów, ok. 7000 jazdy oraz kilka tysięcy łuczników i procarzy⁶ – nie zamierzał atakować sił Cezara, zapewne przekonany, że jego olbrzymia flota uniemożliwi przerzut dalszych sił przeciwnika⁷. Jako doświadczony wódz musiał także brać pod uwagę fakt, że jakkolwiek jego legiony dysponowały pełniejszymi stanami osobowymi, to

³ A. GOLDSWORTHY, *Cezar. Życie giganta*, przekł. K. KURASZKIEWICZ, Warszawa 2018, s. 393. Ze względu na fakt posiadania ograniczonej liczby statków transportowych Cezar nie mógł dokonać przerzutu całości swoich sił zgromadzonych w Brundyzjum w jednym rzucie.

⁴ E. KONIK, *Gajusz Juliusz Cezar na Bałkanach*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1984, t. 3, s. 179.

⁵ J. LEACH, *Pompey the Great*, New York, 2014, s. 191.

⁶ R. KAMIENIK, *Wojna Cezara z Pompejuszem na Wschodzie*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne” 1966, t. 21, s. 161. Roman Kamienik ocenia, że Pompejusz dysponował łącznie ponad 50 000 żołnierzy, tym sam posiadając pod Dyrrachium dwukrotną przewagę liczebną nad Cezarem – *ibidem*, s. 162. Tadeusz Łoposzko uważa jednakże ową liczbę za zawyżoną, w szczególności negując pogląd o dwukrotnej przewadze liczebnej pompejańczyków nad armią Cezara – T. ŁOPOSZKO, *Przeprawa armii Cezara do Grecji w 48 roku p.n.e.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1995, nr 117, s. 81, przyp. 3.

⁷ Plutarch z Cheronai podaje, że flota pompejańska, operująca na Adriatyku i Morzu Jońskim, miała się składać z 500 okrętów wojennych oraz „niezliczonej ilości” (ὑπερβάλλον ἀριθμός) mniejszych jednostek (PLUTARCHI, *Vitae parallelae*, vol. 3, ed. C. SENTENIS, Lipsiae 1889, *Pompeius*, 64), natomiast Appian z Aleksandrii pisze o 600 okrętach APPIANI, *Historia Romana*, vol. 2, ed. L. MENDELSSOHN, Lipsiae 1881, *Bella civilia*, II, 49 (dalej: APPIANUS, BC). Tymczasem flota Cezara nie tylko była kilkukrotnie mniej liczna, ale w dodatku bardzo rozproszona, w wyniku czego przeprowadzę cezariańskiej armii osłaniało zaledwie 12 okrętów. Szerzej na temat liczebności obydwu flot – *vide*: T. ŁOPOSZKO, *op. cit.*, s. 82–84.

w dużej mierze składały się z wymagających szkolenia młodych i niedoświadczonych rekrutów⁸, a także wysłużonych weteranów. Pięć legionów, które wycofał z Italii, zapewne odznaczało się niskim morale, a dwa z nich (tj. I i XV) jeszcze niedawno służyły pod rozkazami Cezara, co mogło budzić wątpliwości wodza dotyczące lojalności służących w nich żołnierzy. Ponadto kontyngenty dostarczone Pompejuszowi przez wschodnich władców (m.in. króla Kapadocji Ariobarzanesa III czy też Antiocha I, władającego Kommageną) odznaczały się raczej niską wartością bojową⁹. Tymczasem większość legionów Cezara posiadało duże doświadczenie, zdobyte w trakcie kampanii prowadzonych w Galii, Italii i Hiszpanii. Ich morale niewątpliwie było wysokie ze względu na sukcesy osiągnięte w pierwszym roku wojny. Wznowienie działań nastąpiło pod koniec marca, gdy Marek Antoniusz wylądował z czterema legionami oraz oddziałem 800 konnych pod Lissus, ponad 50 km na północ od Dyrrachium. Pompejuszowi nie udało się zapobiec połączeniu sił Cezara i Antoniusza, po czym zaczął maszerować w stronę Dyrrachium. Cezar forsownym marszem wyprzedził przeciwnika i zagroził mu drogę, zakładając obóz ok. 5 km na wschód od tego miasta, na wzgórzu odległym od Adriatyku o prawie 700 m. Pompejusz założył obóz na wzgórzu Petra (105 m n.p.m.), wznoszącym się nad naturalnym portem, dzięki któremu mógł utrzymywać łączność ze swoją bazą zaopatrzeniową w Dyrrachium, odległą o 7 km. Ponadto nakazał swej flocie dostarczanie zboża i innych zapasów z Azji i innych podległych mu krain.

Działania prowadzone przez cezarian i pompejańczyków od połowy kwietnia roku 48 p.n.e. miały miejsce na górzystym terenie między Zatoką Dyrrachijską a rzeką Erzen. Znajduje się tam kilka grup wzniesień, tworzących duże pasmo wzgórz, niemal dochodzących do wybrzeża Adriatyku. Wzniesienia te mają przeważnie od 100 do 150 m n.p.m.; najwyższe z nich wznoszą się na wschód od wzgórza Petra i mają wysokość odpowiednio 164, 190 i 208 m¹⁰. Na południe od nich położone są wzniesienia o wysokości 150 i 180 m, opodal których znajduje się obecnie wieś Tilaj. Na południowy wschód od nich, za zagłębieniem terenu znajduje się kolejny łańcuch wzniesień, z których najwyższe ma 196 m. Cały ten obszar pokryty jest wąskimi i krętymi wąwozami, a także głębokimi jarami.

⁸ T. MOMMSEN, *Historia rzymska*, t. 4, przekł. T. DZIEKOŃSKI, Warszawa 1867, s. 352; APPIANUS, *BC*, II, 56.

⁹ T. ŁOPOSZKO, *op. cit.*, s. 82.

¹⁰ E. STOFFEL, *Histoire de Jules César. Guerre civile*, Paris 1887, s. 163–164.

Dalej, 5 km na południe od wzgórza Petra, rozciąga się rozległa równina Kavaje, przez którą spływają do Zatoki Dyrrachijskiej dwie rzeki – Lesnikia (Gešnike) i Darçi, posiadające wodę przez cały rok. Samo Dyrrachium miało w schyłkowym okresie republiki rzymskiej duże znaczenie strategiczne – wiodła z niego *Via Egnatia*, biegnąca przez Tesaloniki do Bizancjum. Z tego względu rzymskie armie, wysyłane z Italii do prowincji wschodnich, najczęściej płynęły z Brundyzjum lub Barium właśnie do Dyrrachium¹¹. Miasto znajdowało się w naturalnie obronnym miejscu – na niewielkim półwyspie, pokrytym małymi wzniesieniami, oddzielnym od kontynentu rozległymi lagunami. Od strony lądu na półwysep ten można było dotrzeć jedynie poprzez leżący na jego północnym krańcu przesmyk, most przerzucony przez ciek wodny na południowym skraju oraz znajdujący się nieco na północ od niego bród¹². Z tychże powodów Cezar nie mógł zaatakować Dyrrachium – gdyby zaczął je oblegać, jego siły znalazłyby się w pułapce, jako że Pompejusz z łatwością mógł zamknąć je na niewielkim półwyspie poprzez zablokowanie prowadzących do niego przesmyków¹³.

Pomimo tego, że Juliusz Cezar uniemożliwił wojskom Pompejusza dotarcie do Dyrrachium, jego sytuacja była nader niekorzystna – w przeciwieństwie do swego rywala nie mógł zaopatrywać swej armii drogą morską, a ponadto w górzystej okolicy brakowało zboża, tym bardziej że pobliskie ziemie Partynów zostały wcześniej spustoszone przez oddziały pompejańskie. W związku z powyższym Cezar oddelegował legatów Kwintusa Tylliusza i Lucjusza Kanulejusza do Epiru z zadaniem sprowadzania zboża¹⁴. Niemniej linie zaopatrzeniowe cezarian były narażone na ataki licznej konnicy Pompejusza. Właśnie owe powody, jak twierdzi Cezar, skłoniły go do powzięcia śmiałego planu zablokowania przeciwnika od strony lądu za pomocą linii fortyfikacji – w ten sposób jego siły mogłyby bezpiecznie zaopatrywać się w żywność, natomiast konnica Pompejusza właściwie stałaby się bezużyteczna¹⁵. Ponadto Cezar liczył na upadek

¹¹ N.G.L. HAMMOND, *The Western Part of the Via Egnatia*, „The Journal of Roman Studies” 1974, vol. 64, s. 193.

¹² L. HEUZEY, *Les opérations militaires de Jules César: étudiées sur le terrain par la mission de Macédoine*, Paris 1886, s. 43–44.

¹³ *Ibidem*, s. 48.

¹⁴ C. Iulius CAESAR, *Commentarii*, vol. 2 (*Bellum Civile*), ed. A. KLOTZ, Berolini et Novi Eboraci 2009, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, 1125 (dalej: CAESAR, *BC*) III, 42.

¹⁵ CAESAR, *BC*, III, 43.

autorytetu swego rywala, zwłaszcza wśród obcych ludów, na wieść o tym, że jest on oblegany i uchyla się od starcia. Dysponując niewielką liczbą możliwości, Cezar rozpoczął działania mające na celu zablokowanie wrogiej armii przy wykorzystaniu lokalnych warunków topograficznych – nakazał swoim podwładnym zajęcie wzgórz wokół obozu Pompejusza, na których wzniesiono forty (*castella*), które cezarianie mieli łączyć ze sobą wałem¹⁶. Owe forty (strażnice) składały się zapewne z drewnianych wież o jednej lub kilku kondygnacjach, opasanych wałem ziemnym, na którym znajdowała się palisada, całość zaś otoczona była rowem (*fossa*)¹⁷. Kasjusz Dion podaje, że Cezar rozpoczął wznoszenie umocnień po nieudanym ataku na obóz Pompejusza¹⁸. Przedsięwzięcie cezarian musiało dla Pompejusza stanowić spore zaskoczenie – Lukan w *Farsalii* pisze, że początki prac fortyfikacyjnych przeciwnika uszły jego uwadze¹⁹. Nie chcąc jednak odstępować od swej bazy zaopatrzeniowej w Dyrrachium, ani ryzykować starcia z mniej liczebnymi, ale bardziej doświadczonymi legionami Cezara, przynajmniej nie przed nadejściem posiłków pod wodzą Metellusa Scypiona²⁰, Pompejusz także nakazał swoim żołnierzom zajęcie pobliskich wzgórz oraz budowę umocnień naprzeciw wrogich linii. Pompejańczycy dążyli do objęcia umocnieniami jak największego obszaru, celem rozciągnięcia sił przeciwnika, a także zabezpieczenia ujęć wody i pastwisk dla koni. Według przekazu Kasjusza Diona Pompejusz miał również nakazać swoim podwładnym budowę umocnień poprzecznie względem tych wznoszonych przez cezarian, celem uniemożliwienia przeciwnikowi stworzenia jednolitej linii fortyfikacji²¹. Umocnienia wzniesione przez żołnierzy Pompejusza rozciągały się na długości 22 km i były wzmocnione 24 fortami²². W ich obrębie znalazły się także liczne pola

¹⁶ CAESAR, *BC*, III, 43: „Caesar (...) ex castello in castellum perducta munitione circumvallare Pompeium instituit”. Badania prowadzone w roku 1861 przez francuską misję archeologiczną, na czele której stał Léon Heuzey, nie doprowadziły do odnalezienia żadnych pozostałości po rzymskich fortyfikacjach, co Heuzey tłumaczy tym, że zostały wzniesione na glebie gliniastej – L. HEUZEY, *op. cit.*, s. 56–57.

¹⁷ E. STOFFEL, *op. cit.*, s. 168.

¹⁸ Dionis Cassii COCCEIANI, *Historia Romana*, vol. 2, ed. L. DINDORF, Lipsiae 1863, XLI, 50 (dalej: Cassius Dio, *HR*).

¹⁹ M. Annaei LUKANI, *Pharsalia*, vol. 1, ed. P.A. LEMAIRES, Parisiis 1830, Bibliotheca classica Latina; sive, Collectio auctorum classicorum Latinorum, cum notis et indicibus, VI, 64.

²⁰ J. LEACH, *op. cit.*, s. 194.

²¹ Cassius Dio, *HR*, XLI, 50.

²² CAESAR, *BC*, III, 44.

uprawne. Cezar przyznaje, że linia pompejańskich umocnień została szybciej ukończona ze względu na większą liczebność przeciwnika, a także mniejszy obwód wewnętrznego pierścienia umocnień²³ – długość linii cyrkumwalacyjnej cezarian ostatecznie wyniosła 25 km²⁴. Cezar pisze o wybudowaniu przez obydwie strony konfliktu „nieprzerwanej linii umocnień (*perpetuae munitiones*)”²⁵. Słowa te należy interpretować jako odnoszące się także do przeszkód naturalnych – ze względu na górzysty teren wielu miejsc nie trzeba było umacniać, względnie wystarczyło dokonać pewnych robót, które utrudniłyby przeciwnikowi ich sforsowanie. Takim działaniem, jak pisze Hans Delbrück, mogło być podkopanie stoków wzgórz w celu uczynienia ich bardziej stromymi²⁶. Pompejusz niewątpliwie mógł liczyć na to, że dzięki sprowadzanemu z Dyrrachium zaopatrzeniu bez problemu jego wojska przetrwają oblężenie, a głód prędzej zacznie doskwierać cezarianom. Zastanawiającą kwestią, na którą zwraca uwagę John Frederick Charles Fuller, jest jednakże to, że Pompejusz nie wysłał swej licznej jazdy do atakowania linii zaopatrzeniowych przeciwnika i jego furazerów²⁷, tym bardziej że po jakimś czasie zaczęło brakować paszy dla koni, w związku z czym furaz trzeba było sprowadzać drogą morską z Korkyry i Akarnanii²⁸. Skutecznie wykorzystywał on natomiast swych licznych łuczników i procarzy, których wysyłał w różne miejsca z zadaniem ostrzeliwania zajętych pracami fortyfikacyjnymi przeciwników. Cezar przyznaje, że wielu spośród jego żołnierzy odniosło rany, na skutek czego w szeregach jego armii zaczął szerzyć się „wielki strach (*magnus timor*)” przed pompejańskimi strzelcami²⁹. Aby zabezpieczyć się przed pociskami, cezarianie zaczęli sporządzać improwizowane osłony z wołoku, gałganów i skór.

Podczas prac fortyfikacyjnych prowadzonych przez obydwie strony dochodziło między nimi do częstych starć, z których najbardziej znaczące zostało stoczone o wzgórze, którego opanowanie umożliwiłoby wojskom Cezara poprowadzenie umocnień w stronę morza, a tym samym odcięcie pompejańczyków od

²³ CAESAR, *BC*, III, 44.

²⁴ CAESAR, *BC*, III, 63. Szczegółowy opis prawdopodobnego przebiegu obydwu linii umocnień *vide*: G. VEITH, *Der Feldzug von Dyrrhachium zwischen Caesar und Pompejus*, Wien 1920, s. 147–167.

²⁵ CAESAR, *BC*, III, 44; Gajusz Juliusz CEZAR, *Wojna domowa*, [w:] *Corpus Caesarianum*, przekł. i oprac. E. KONIK, W. NOWOSIELSKA, Wrocław 2006, s. 327 (dalej: CEZAR, *Wojna domowa*).

²⁶ H. DELBRÜCK, *Antyczna sztuka wojenna*, t. 2: *Republika Rzymska*, Oświęcim 2018, s. 271.

²⁷ J.F.C. FULLER, *Julius Caesar: Man, Soldier, and Tyrant*, Ware 1998, s. 220.

²⁸ CAESAR, *BC*, III, 58.

²⁹ CAESAR, *BC*, III, 44; CEZAR, *Wojna domowa*, s. 327.

rzeki Lesnikii. Wzgórze to co prawda zostało zajęte przez żołnierzy IX legionu, którzy przystąpili do jego umacniania, jednakże działanie to spotkało się ze zdecydowaną reakcją Pompejusza. Nakazał on opanowanie pobliskiego wzniesienia, leżącego po stronie północno-zachodniej, z którego można było łatwo zaatakować wzgórze opanowane przez cezarian, gdyż od tej strony opadało ono łagodnym stokiem³⁰. Pracujący żołnierze IX legionu znaleźli się pod ostrzałem wrogich łuczników i procarzy, a wkrótce także machin miotających (*tormenta*). Następnie do ataku przystąpiła znaczna liczba lekkobrojdnych. W związku z ciężkim położeniem swoich żołnierzy Cezar postanowił ich wycofać, odwrót był jednak utrudniony ze względu na to, że musiał odbyć się po stromym zboczu. Aby zapobiec poniesieniu przez IX legion znacznych strat, Cezar nakazał pobliskim oddziałom wykopanie rowu na skraju wzgórza pod osłoną faszyny (*crates*), a także ustawił w pobliżu procarzy³¹. Następnie rozkazał legionistom odwrót z zagrożonej pozycji, jednakże obawiając się spadku morale w szeregach swojej armii z powodu ucieczki IX legionu przed przeciwnikiem, polecił Markowi Antoniuszowi, dowodzącemu tą jednostką, przeprowadzenie kontrataku mniej więcej w połowie zbocza. Wycofujący się cezarianie nagle zatrzymali się i obrzucili przeciwnika oszczepami (*pila*), po czym uderzyli na pompejańczyków, zmuszając ich do ucieczki. Rów i faszyna, które niezbyt spowolniły pościg żołnierzy Pompejusza, okazały się trudną przeszkodą w trakcie ich odwrotu, w wyniku czego ponieśli oni znaczne straty. Wzgórze, o które stoczono owo starcie, zostało zidentyfikowane przez Eugène'a Stoffela jako wzniesienie o wysokości 150 m, na którym znajduje się obecnie wieś Tilaj³². Léon Heuzey stwierdził natomiast, że opisowi Cezara bardziej odpowiada strome wzgórze Palamaj, oddzielone od Zatoki Dyrrachijskiej równiną o szerokości ok. 1,5 km, a także posiadające naturalne połączenie w rodzaju przesmyku ze wzniesieniami tilajskimi, po opanowaniu których podwładni Pompejusza mogli z łatwością wtargnąć na wzgórze zajęte przez IX legion. Ponadto zauważył on, że z lektury dzieła Cezara wynika, że jednostka ta zawsze była przez niego ustawiana na lewym skrzydle³³, w związku z czym można wnioskować, iż wzgórze, które miała zająć, leżało naprzeciwko lewej

³⁰ CAESAR, *BC*, III, 45; T.R. HOLMES, *The Roman Republic and the Founder of the Empire*, vol. 3, Oxford 1923, s. 139.

³¹ CAESAR, *BC*, III, 46.

³² E. STOFFEL, *op. cit.*, s. 169.

³³ *Vide*: opis ustawienia wojsk Cezara pod Farsalos: „Caesar superius institutum servans x legionem in dextro cornu, nonam in sinistro conlocaverat” – CAESAR, *BC*, III, 89. Z dalszego opisu działań

części linii Cezara, dążącego do osiągnięcia morza³⁴. Z argumentacją tą zgadza się Georg Veith, dodając, że zbocze wzgórza tilajskiego, opadające na wschód w kierunku doliny, jest zbyt strome, by żołnierze Marka Antoniusza mogli dokonać kontrataku w jego połowie; natomiast w przypadku wzgórza Palamaj taki manewr byłby możliwy, gdyż jego zbocze, skierowane w stronę doliny po stronie cezarian, w połowie wysokości ma szeroki i płaski odcinek³⁵. Walki o to wzgórze wydają się kluczowe dla dalszego przebiegu działań pod Dyrrachium, gdyż jego opanowanie nie tylko pozwoliłoby cezarianom na odcięcie przeciwnika od dostępu do Lesnikii, lecz także przyczyniłoby się do tego, że nie musieliby oni budować tak długiej linii fortyfikacji, a w konsekwencji ich siły nie zostałyby nadmiernie rozciągnięte.

Wkrótce cezarianie z powodu problemów z zaopatrzeniem zaczęli spożywać jęczmień, rośliny strączkowe i mięso, a także chleb wypiekany z korzenia rośliny zwanej *chara*³⁶. Natomiast w obozie pompejańskim padły z głodu wszystkie zwierzęta oprócz koni. Ponadto cezarianie uniemożliwili przeciwnikom zaopatrywanie się w wodę z części cieków wodnych, które przepływały przez tereny pod ich kontrolą, poprzez odwrócenie ich biegu, budowę wielkich tam lub poprzegradzanie ciasnych dolin rzecznych wbitymi w grunt palami (*sublicae*), które zostały zasypane ziemią³⁷. Jakkolwiek Cezar pisze, że udało mu się w ten sposób dokonać zmiany biegu lub zatamowania „wszystkich (...) rzek lub strumieni wpadających do morza”³⁸, to nie mógł on przekierować biegu Lesnikii, tak aby wpadała do pobliskiej Darci, ze względu na ogrom prac, jakich wymagałoby takie działanie, a także brak śladów, które niewątpliwie pozostałyby po takim przedsięwzięciu³⁹. Niemniej pozbawienie Lesnikii większości wpływających do

pod Dyrrachium także dowiadujemy się, że legion ten obsadzał skrajną lewą część umocnień cezarian – CAESAR, *BC*, III, 62.

³⁴ L. HEUZEY, *op. cit.*, s. 70–71; T.R. HOLMES, *op. cit.*, s. 445.

³⁵ G. VEITH, *op. cit.*, s. 142–144.

³⁶ CAESAR, *BC*, III, 47–48.

³⁷ CAESAR, *BC*, III, 49.

³⁸ CEZAR, *Wojna domowa*, s. 328; CAESAR, *BC*, III, 49: „omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat aut magnis operibus obstruxerat”.

³⁹ G. VEITH, *op. cit.*, s. 161. Georg Veith stwierdził, że takie działanie było zresztą zbyt skuteczne, gdyż jego zdaniem woda z Lesnikii była „brudna, gliniasta i niezdalna do picia przez ludzi” („schmutziges, lehmiges, für Menschen nicht trinkbares Wasser”), jednakże, jak zauważa Thomas Rice Holmes, twierdzenie to pozostaje w sprzeczności ze słowami samego Cezara, piszącego o pompejańczykach czerpiących wodę z tej rzeki – CAESAR, *BC*, III, 66; T.R. HOLMES, *op. cit.*, s. 146, przyp. 1.

niej górskich strumieni musiało znacznie osłabić jej nurt⁴⁰. Cezarianie nie mogli także zagrozić wielu strumieni płynących w głębokich wąwozach⁴¹. Owe działania, jak twierdzi Cezar, doprowadziły do tego, że z powodu zmniejszenia ilości ujęć wody pompejańczycy musieli szukać podmokłych miejsc, w których kopali studnie. Ta aktywność utrudniała im prace fortyfikacyjne, w dodatku problematyczne musiało stać się dostarczanie wody do oddalonych od nowych ujęć placówek, zwłaszcza tych położonych na stromych wzgórzach⁴². Ponadto wysokie temperatury miały powodować szybkie wysychanie źródeł. Cezar w swoich *Commentarii* relacjonuje, że nietypowy przebieg działań pod Dyrrachium doprowadził do powstania nowych metod walki – pompejańscy łucznicy mieli nocą podkraść się pod umocnienia przeciwnika i strzelać w miejsca, gdzie paliły się ogniska, po czym uciekać w kierunku swoich linii⁴³. Wkrótce pompejańczycy podjęli próbę przełamania blokady Cezara, który został wywabiony ze swojego obozu fałszywą informacją o tym, że mieszkańcy Dyrrachium planują przejście na jego stronę⁴⁴. Jednakże zbliżając się do przesmyku wiodącego do tego miasta, został on zaatakowany z trzech stron przez przerzuconą statkami konnicę Pompejusza. W tym samym czasie oddziały pompejańskie przeprowadziły ataki na umocnienia Cezara w trzech miejscach, zostały one jednak odparte⁴⁵. Cezar po starciu z wrogią jazdą nakazał zablokowanie za pomocą umocnień dwóch przesmyków prowadzących do półwyspu, na którym znajdowało się Dyrrachium, tym samym odcinając ją od pastwisk, co zmusiło Pompejusza do wycofania jej⁴⁶. Wkrótce, po wyczerpaniu wszelkiego pożywienia i na skutek niedostatku sprowadzanego furażu, konie zaczęły padać z głodu⁴⁷.

W świetle relacji Cezara kluczowym czynnikiem, który umożliwił Pompejuszowi przełamanie jego blokady, była dezercja dwóch Allobrogów służących w cezariańskiej konnicy. Poinformowali oni Pompejusza o słabych punktach cezariańskich umocnień, a także zwyczajach ich obsady⁴⁸. Najślabszą część linii

⁴⁰ L. HEUZEY, *op. cit.*, s. 77; T.R. HOLMES, *op. cit.*, s. 141.

⁴¹ CEZAR, *Wojna domowa*, s. 358, przyp. 296 (E. Konik).

⁴² CAESAR, *BC*, III, 49; T.R. Holmes, *op. cit.*, s. 141.

⁴³ CAESAR, *BC*, III, 50.

⁴⁴ Cassius Dio, *HR*, XLI, 60; J. LEACH, *op. cit.*, s. 196.

⁴⁵ CAESAR, *BC*, III, 51–53.

⁴⁶ J. LEACH, *op. cit.*, s. 197.

⁴⁷ CAESAR, *BC*, III, 58.

⁴⁸ CAESAR, *BC*, III, 59–61.

cyrkumwalacyjnej miała znajdować się na lewym skraju jej południowej części (teren równinny). Przylegała do Zatoki Dyrrachijskiej i była najbardziej oddalona od głównego obozu Cezara⁴⁹. Składała się z rowu o szerokości 4,5 m, za którym znajdował się wał wzmocniony palisadą (*vallum agger*) o wysokości prawie 3 m i takiej samej szerokości. Ok. 180 m za nim Cezar nakazał wznieść takie same umocnienia na wypadek, gdyby nieprzyjaciel dokonał desantu za jego liniami. Jednakże wskutek ogromu prac fortyfikacyjnych, jak pisze Cezar, nie ukończono budowy poprzecznego wału, łączącego obydwie linie umocnień⁵⁰. Właśnie tam Pompejusz postanowił przeprowadzić atak, który miał miejsce prawdopodobnie 6 lipca o świcie. Główne uderzenie wykonano od północy siłami 6 legionów, które za pomocą drabin (*scalae*) wdarły się na wewnętrzny wał cezarian, natomiast wał zewnętrzny oraz przestrzeń między obydwojma liniami zostały zaatakowane przez przerzuconych za pomocą statków lekkozbrojnych oraz łuczników. Broniące tego odcinka dwie kohorty IX legionu szybko wyparto, pompejańczycy rozbili także jego pozostałe kohorty, prowadzone z odsieczą przez kwestora Lentulusa Marcellinusa⁵¹. Dalsze postępy pompejańczyków zostały powstrzymane przez Marka Antoniusza, który przyprowadził posiłki z odległego o 5 km obozu⁵². Warto wspomnieć także o sygnałach dymnych, przekazywanych przez strażnice (*significatione per castella fumo*), dzięki którym Cezar szybko dowiedział się o zagrożeniu na południowym odcinku umocnień i pomaszerował tam z 15 kohortami. Po udanym ataku Pompejusz wzniósł obóz dla 5 legionów na południe od umocnień Cezara⁵³. Na północ od nich znajdował się stary obóz IX legionu, już wcześniej będący pod kontrolą pompejańczyków, którzy wybudowali wokół niego zewnętrzne umocnienia, a także poprowadzili fortyfikacje o długości ok. 600 m do rzeki, aby móc bezpiecznie zaopatrywać się w wodę⁵⁴. Po pewnym czasie został on przez nich porzucony, teraz zaś Pompejusz wysłał legion z zadaniem zajęcia go. Gdy Cezarowi doniesiono o manewrze przeciwnika, postanowił poprowadzić śmiały atak 33 kohort na zajęty przez pompejański legion obóz⁵⁵. Jednakże nim cezarianie zdołali go

⁴⁹ CAESAR, *BC*, III, 62.

⁵⁰ CAESAR, *BC*, III, 63.

⁵¹ CAESAR, *BC*, III, 64.

⁵² CAESAR, *BC*, III, 65; s. 359, przyp. 353 (E. Konik).

⁵³ J. LEACH, *op. cit.*, s. 197.

⁵⁴ CAESAR, *BC*, III, 66.

⁵⁵ CAESAR, *BC*, III, 67.

zdobyć, Pompejusz dowiedział się o ataku i poprowadził 5 legionów na pomoc obrońcom obozu. Cezarianie zapewne opanowaliby obóz przed przybyciem głównych sił przeciwnika, gdyby ich prawe skrzydło nie wzięło omyłkowo wału prowadzącego do rzeki za fortyfikacje obozowe⁵⁶. Ta część armii Cezara wpadła w panikę po napotkaniu przeciwnika, powodowana obawą o niemożność odwrotu przez wąski wyłom, którego dokonano w pobliżu rzeki. Uciekający żołnierze prawego skrzydła pociągnęli za sobą resztę armii⁵⁷. Pompejusz nie zdecydował się jednak na przeprowadzenie pościgu⁵⁸. Przed świtem następnego dnia po porażce Cezar, nie niepokoiony przez przeciwnika, wycofał swą armię spod Dyrrachium⁵⁹.

Opisując swoją próbę blokady wojsk Pompejusza, Cezar określa swoje działania jako „nowy i dotąd niestosowany sposób prowadzenia działań wojennych (*nova et inusitata belli ratio*)” ze względu na znaczny obszar, którym objęte zostały umocnienia (szacowany na 5500 ha), rodzaj systemu oblężniczego, a także fakt, że to strona oblegająca była mniej liczna i gorzej zaopatrzona. Jego niewątpliwie innowacyjne przedsięwzięcie spotkało się jednak także z krytyką, którą najbardziej dosadnie wyraził Napoleon Bonaparte, twierdząc, że był to pochopny manewr, z góry skazany na niepowodzenie ze względu na długość cezariańskich linii fortyfikacyjnych, kontrolowanie przez pompejańczyków strategicznego wzgórza Petra oraz ich panowanie nad Adriatykiem⁶⁰. Z taką oceną nie zgodził się E. Stoffel, otwarcie stwierdzając, że krytycy Cezara nie widzieli okolicy, w której prowadzone były prace fortyfikacyjne⁶¹. Zauważył on, że próba otoczenia liczniejszego przeciwnika na terenie równinnym, na którym konieczne byłoby wybudowanie ciągłej linii fortyfikacji i ogromne rozproszenie sił, byłoby w istocie karkołomnym przedsięwzięciem. Zupełnie inaczej należy oceniać działania przeprowadzone przez Cezara w trudnym do przebycia, poprzecinanym wąwozami, górzystym terenie, rozciągającym się między rzeką

⁵⁶ CAESAR, *BC*, III, 68.

⁵⁷ CAESAR, *BC*, III, 69.

⁵⁸ CAESAR, *BC*, III, 70.

⁵⁹ CAESAR, *BC*, III, 75.

⁶⁰ Napoleon BONAPARTE, *Précis des guerres de César*, Paris 1836, s. 149: „Les manœuvres de César à Dyrrachium sont extrêmement téméraires: aussi en fut-il puni. Com ment pouvait-il espérer de se maintenir avec avantage le long d'une ligne de contrevallation de six lieues, entourant une armée qui avait l'avantage d'être maîtresse de la mer et d'occuper une position centrale”.

⁶¹ E. STOFFEL, *op. cit.*, s. 358.

Erzen a Zatoką Dyrrachijską⁶². Francuski archeolog stwierdził, że operacja prowadzona przez Cezara zakończyłaby się powodzeniem, gdyby IX legion utrzymał zajęte przez siebie wzgórze, w wyniku czego długość linii cezarian mogłaby wynieść 18, a nie 25 km⁶³.

Działania oblężnicze prowadzone przez cezarian w roku 48 p.n.e. pod Dyrrachium wydają się wyjątkowe z punktu widzenia starożytnej sztuki wojennej ze względu na fakt, że nie odbywały się wokół miasta lub twierdzy, lecz ich celem była blokada wrogiej armii. Co prawda w roku 71 p.n.e. Marek Licyniusz Krassus podjął próbę zablokowania sił Spartakusa na półwyspie Brucjum także za pomocą linii umocnień, jednakże pod Dyrrachium prace fortyfikacyjne były prowadzone przez obydwie strony konfliktu, efektem czego była trwająca niemal trzy miesiące wojna pozycyjna. Działania prowadzone pod Dyrrachium są również ciekawym przykładem wykorzystania naturalnych warunków terenowych przy budowie linii umocnień. Uwagę zwraca także ogromny obszar, który został objęty pracami fortyfikacyjnymi.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- Annaei LUKANI M., *Pharsalia*, vol. 1, ed. P.A. LEMAIRE, Parisiis 1830, Bibliotheca classica Latina; sive, Collectio auctorum classicorum Latinorum, cum notis et indicibus.
- APPIANI, *Historia Romana*, vol. 2, ed. L. MENDELSSOHN, Lipsiae 1881.
- Dionis Cassii COCCEIANI, *Historia Romana*, vol. 2, ed. L. DINDORF, Lipsiae 1863.
- Gajusz Juliusz CEZAR, *Wojna domowa*, [w:] *Corpus Caesarianum*, przekł. i oprac. E. KONIK, W. NOWOSIELSKA, Wrocław 2006, s. 235–368.
- Iulius CAESAR, *Commentarii*, vol. 2 (*Bellum Civile*), ed. A. KLOTZ, Berolini et Novi Eboraci 2009, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, 1125.
- KASJUSZ DION, *Historia rzymska*, przekł. i oprac. I. PTASZEK, Kraków 2008.
- Marek Anneusz LUKAN, *Wojna domowa*, przekł. i oprac. M. BROŻEK, Kraków 1994.
- PLUTARCHI, *Vitae parallelae*, vol. 3, ed. C. SENTENIS, Lipsiae 1889.

⁶² *Ibidem*, s. 167.

⁶³ *Ibidem*, s. 358.

Opracowania

- DELBRÜCK H., *Antyczna sztuka wojenna*, t. 2: *Republika Rzymska*, przekł. P. GRYSZTAR, Oświęcim 2018.
- FULLER J.F.C., *Julius Caesar: Man, Soldier, and Tyrant*, Ware 1998.
- GOLDSWORTHY A., *Cezar. Życie giganta*, przekł. K. KURASZKIEWICZ, Warszawa 2018.
- HAMMOND N.G.L., *The Western Part of the Via Egnatia*, „The Journal of Roman Studies” 1974, vol. 64, s. 185–194.
- HEUZEY L., *Les opérations militaires de Jules César: étudiées sur le terrain par la mission de Macédoine*, Paris 1886.
- HOLMES T.R., *The Roman Republic and the Founder of the Empire*, vol. 3, Oxford 1923.
- KAMIENIK R., *Wojna Cezara z Pompejuszem na Wschodzie*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne” 1966, t. 21, s. 161–191.
- KONIK E., *Gajusz Juliusz Cezar na Bałkanach*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1984, t. 3, s. 177–183.
- LEACH J., *Pompey the Great*, New York 2014.
- LONGHURST I., *Caesar’s Crossing of the Adriatic Countered by a Winter Blockade During the Roman Civil War*, „The Mariner’s Mirror” 2016, vol. 102(2), s. 132–152.
- ŁOPOSZKO T., *Przeprawa armii Cezara do Grecji w 48 roku p.n.e.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1995, nr 117, s. 81–94.
- MOMMSEN T., *Historia rzymska*, t. 4, przekł. T. DZIEKOŃSKI, Warszawa 1867.
- Napoleon BONAPARTE, *Précis des guerres de César*, Paris 1836.
- STOFFEL E., *Histoire de Jules César. Guerre civile*, Paris 1887.
- VEITH G., *Der Feldzug von Dyrrhachium zwischen Caesar und Pompejus*, Wien 1920.

Michał Wilczyński

FIELD WORKS OF CAESARIANS AND POMPEIANS AT DYRRACHIUM (48 BCE)

Summary. During the campaigns of the Gallic War and the Civil War, Gaius Julius Caesar repeatedly led siege operations, personally commanding at least 17 sieges. Caesar repeatedly demonstrated innovation during them, the most famous example of which is the construction of a double line of fortifications around Alesia in 52 BCE, which allowed the Romans to repel the attacks of both the Gallic relief and the besieged. Siege operations undertaken by Caesar at Dyrrachium in 48 BC, to which this article is devoted, seems no less interesting. At that time, he showed particular creativity and boldness by surrounding the more numerous army of Gnaeus Pompey the Great with a belt of fortifications some 25 km long. The article analyses the following issues: the topography of the battle site; reasons for initiating the fortification

effort by Caesar; types of fortifications erected by his soldiers; the fortification works carried out by the Pompeians and their actions to slow down the enemy's work; the factors enabling Pompey's army to break the blockade. In the conclusion, assessments of Caesar's undertaking were presented, and an attempt to answer the question about the uniqueness of the activities carried out under Dyrrachium from the point of view of the ancient art of war was made. The source basis for the analysis is the account of Book III of Caesar's *Commentarii de bello civili* (BC III, 41–54; 58–72), supplemented by the accounts of other ancient authors.

Keywords: Gaius Julius Caesar, Roman military, Caesar's civil war, ancient siege warfare, Caesar's Balkan campaign